

О.В. ПРИНЬ

Рятівні археологічні експедиції Інституту археології АН УРСР на промислових новобудовах та об'єктах меліорації в Донбасі у 1945–1991 роках

Стаття присвячена розгляду історії створення і діяльності великих пам'яткоохоронних новобудовних експедицій Інституту археології Академії наук УРСР на території Донецької та Луганської областей.

Ключові слова: Інститут археології АН УРСР, Сіверськодонецька експедиція, Донецька експедиція, відділ польових досліджень на новобудовах, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, археологічні пам'ятки.

Упродовж тривалого часу Інститут археології Академії наук Української РСР (далі – ІА АН УРСР) як спеціалізована наукова установа, повністю орієнтована на дослідження й охорону археологічної та культурної спадщини України, виконував функції головного пам'яткоохоронного органу країни.

Після звільнення території України від німецьких окупантів, діяльність інституту була відновлена, і одним із основних його завдань постає організація й проведення пам'яткоохоронних археологічних досліджень у зонах новобудов на території всієї Радянської України. Повоєнна відбудова внесла свої корективи в роботу ІА АН УРСР, створеного, насамперед, для проведення фундаментальних планових наукових досліджень. Поступово в діяльності інституту зростає кількість пам'яткоохоронних археологічних досліджень. Так, у 1945 р. працює 11 дослідницьких польових загонів, у 1948 р. – 22, у 1949 р. – 24, а в 1970 р. – більше 40.

Співробітники ІА АН УРСР відкрили та розкопали тисячі давніх археологічних пам'яток, виявили величезну кількість знахідок, які склали основу археологічних колекцій сучасних Національного музею історії України, Музею історичних коштовностей, обласних історичних і

красознавчих музеїв. Значна їх частина зберігається в наукових фондах Археологічного музею інституту [1].

Важливим завданням у повосенню добу для ІА АН УРСР стає відновлення пам'яткоохоронних і планових експедиційних робіт, які б збагатили науку вивченням нових пам'яток, а також укладання вичерпної археологічної карти всієї країни та участь науковців у підвищенні кваліфікації інспекторів з охорони пам'яток культурної спадщини.

З 1945 р. в Україні працює багато експедицій – тільки їх перелік зайняв би чимало сторінок даного дослідження. Тому зупинимося на тих, які працювали переважно на теренах Донбасу, яскраво ілюструють процес розгортання пам'яткоохоронних робіт і дозволяють оцінити внесок академічної наукової установи у становлення державної системи охорони культурної спадщини.

У 1948 р. здійснюються 22 пошуково-дослідницькі наукові експедиції країною, зокрема, в Донбасі працювала Північно-Донецька експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Софії Миколаївни Одинцової. Науковим завданням експедиції був збір інформації для археологічної карти УРСР, а також збір археологічних артефактів. Зібраний матеріал свідчив про заселеність території Донбасу, починаючи з початку епохи неоліту. Виявлені та обстежені були 15 археологічних пунктів між містами Слов'янськ та Ізюм, які стали доповненням до вже існуючих знань, закладених у процес поновлення складання археологічної карти [2–3].

Серед 24 археологічних експедицій, ініційованих і проведених ІА АН УРСР у 1950 р., привертає увагу діяльність Донецької та Амвросіївської [4]. Донецька (Середньодонецька) експедиція працювала з 8 липня до 15 жовтня 1950 р. під керівництвом Івана Федоровича Левицького спільно з С.М. Одинцовою. Її науковим завданням стало вивчення археологічних пам'яток від епохи палеоліту до середньовіччя на території Східної України та виявлення, в першу чергу, неолітичних стоянок, які мали непорушений культурний шар. За 2,5 місяця розвідувальними роботами було охоплено понад 450 км уздовж течії Сіверського Дінця; на північ від с. Савинці, а на півдні – до р. Деркул оглянуто близько 88 давніх поселень у басейні Сіверського Дінця в межах трьох областей – Сталінської, Ворошиловградської та Харківської. 3-поміж оглянутих поселень виділяються багатством інвентарю групи – Савинська, Петрівська, Ізюмська, Яремівська, Студена, Зливінська, Хайлівська, Дробишевська, Боровська й окремі стоянки – Бондариха, Міньївський Яр, Дронівська, Кібікінська, Рогалик та інші. В результаті проведеної роботи була визначена низка археологічних об'єктів для охоронних стаціонарних робіт у 1951 р. [5].

Одночасно, в Донбасі працює Амвросіївська експедиція, очолювана Павлом Йосиповичем Борисковським. Експедиція виконувала два наукові завдання: перше від Ленінградського відділення Інституту історії матеріальної культури – продовження дослідження Амвросіївської пізньопалеолітич-

ної стоянки, з величезним скупченням кісток зубрів, друге від ІА АН УРСР – проведення археологічних розвідок за течією річок Кринка та Кальміус у межах Амвросіївського району Сталінської області. Експедиція завершила стаціонарні дослідження Амвросіївської стоянки, а в результаті розвідок виявила 9 нових палеолітичних, неолітичних поселень і майстерень з обробки кременю, які доводили ранній час заселення Донбасу. Крім суто наукових завдань, працівники експедиції з метою популяризації знань про археологічну спадщину проводили екскурсії на місці розкопок та читали лекції для вчителів шкіл, місцевої інтелігенції та жителів сіл [6].

Окрім здійснених археологічних досліджень, наукові співробітники інституту надавали фахові консультації працівникам краєзнавчих та історичних музеїв, історико-культурним заповідникам, науковим і навчальним інститутам. На запрошення Управління музеїв і охорони пам'ятників Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР у 1950 р. ІА АН УРСР делегував досвідчених науковців Аркадія Вікторовича Добровольського та Володимира Андрійовича Богусевича для участі в роботі республіканської наради обласних інспекторів з охорони пам'яток. Науковці прочитали для учасників наради 2 спеціальні курси з виявлення, дослідження й охорони пам'яток археології, чим внесли свій вклад у підвищення кваліфікації державних службовців з регіонів [7].

У липні-серпні 1951 р. в Донбасі продовжує працювати Донецька експедиція під керівництвом І.Ф. Левицького та Д.Я. Телегіна [8]. Окремий археологічний загін інституту під керівництвом Р.І. Ветштейн здійснював археологічні рятівні розкопки курганів біля с. Переможне Успенського району Ворошиловградської області [9–10].

Кінець 1940–х – початок 1950–х років відмічається відновленням академічних і пам'яткоохоронних археологічних експедицій у регіоні. Дослідження носили плановий характер, пов'язаний, насамперед, із науковими інтересами самих дослідників. Науковці під час проведення стаціонарних робіт намагалися досліджувати незруйновані археологічні пам'ятки. В 1950–х роках пам'яткоохоронна діяльність ІА АН УРСР зосередилася на півдні України, дена той час розпочиналося масштабне будівництво гідроспоруд і водойм. Президія АН УРСР зобов'язала інститут провести повне археологічне дослідження території півдня УРСР, пов'язаної з цим будівництвом, із метою складання повної археологічної карти країни.

Травневий пленум ЦК КППС 1966 року, за яким проголошувався курс на інтенсифікацію зрошування й осушення, дав поштовх для подальшого розгортання пам'яткоохоронних досліджень. У 1971–1975 роках в УРСР передбачалося осушити від 1000 до 1080 тис. га земель.

Ураховуючи завдання держави і отриманий досвід численних пам'яткоохоронних експедицій, ІА АН УРСР проводить структурні зміни. З квітня 1968 р. створюється спеціалізований відділ польових досліджень на новобудовах (на господарсько-договірних засадах). Основним завданням від-

ділу стає організація й проведення охоронних археологічних досліджень на новобудовах України: в зонах спорудження великих каналів і зрошувальних систем, будівництва електростанцій, на трасах газогонів, нових автомобільних доріг, шахт, заводів тощо [11].

За рішенням Президії АН УРСР у червні 1970 р. ІА АН УРСР був визначений головною структурою з координації пам'яткоохоронних археологічних досліджень на території УРСР; була створена проблемна наукова рада «Археологічні дослідження на території Української РСР», робота якої зосередилася на подальшому вдосконаленні координації наукових досліджень із зазначеної проблеми.

У зв'язку з розгортанням меліоративного будівництва, з початку 1970-х років до Донбасу відряджають численні археологічні експедиційні загони ІА АН УРСР, створюються госпрозрахункові археологічні експедиції при університетах і археологічних секціях обласних осередків Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури (далі – УТОПІК). До роботи у новобудовних експедиціях залучалися науковці університетів, інститутів, музеїв, товариств, краєзнавці, студенти та школярі.

З 1970-х років у ІА АН УРСР працюють нові великі аварійно-рятувальні пам'яткоохоронні археологічні експедиції: Дніпро-Донбас, Ворошиловградська, Сіверськодонецька, Донецька під керівництвом Д.Я. Телегіна, С.Н. Братченка, О.С. Беляєва, В.Н. Даниленка й інших.

Видатний український археолог зі світовим визнанням Д.Я. Телегін присвятив своє життя дослідженню давньої історії населення України, а також суміжних територій Східної Європи доби мезоліту, неоліту й мідного віку. Він керував великими комплексними новобудовними археологічним експедиціями, які працювали в Донбасі, – Дніпро-Донбас та Донецькою. Під його керівництвом досліджені чисельні археологічні пам'ятки, що стали еталонними для розуміння різних періодів первісної доби.

Д.Я. Телегін є одним з ініціаторів створення УТОПІК, понад 20 років незмінно очолював секцію археології цієї громадської організації [12]. З особистої ініціативи Дмитра Яковича обстежені та збережені сотні пам'яток археології, на більшості з них встановлені охоронні знаки, підготовлені 17 обласних і декілька районних довідників з археології України [13].

Завдяки видатним педагогічно-популяризаторським здібностям Д.Я. Телегіна на курсах підвищення кваліфікації службовців, музейних працівників і краєзнавців, а також через видання доступних широкому загалові читачів популярних брошур, підготовлено десятки науковців, які й донині дбають про історико-культурну спадщину в усіх регіонах України.

У 1970 р. ІА АН УРСР підписав 9 господарських договорів із Міністерством меліорації та водного господарства УРСР на проведення рятувальних новобудовних робіт на загальну суму 492 тис. крб, з яких безпосередньо в 1970 р. були освоєні 136 тис. крб. За госпдоговорами працювали 9 археологічних експедицій, які виконували єдину тему «Археологічні дослідження на новобу-

довах». Серед цих експедицій для даного дослідження складає певний інтерес експедиція Дніпро–Донбас.

У 1969 р. було почато будівництво каналу Дніпро–Донбас для перекидання води з Дніпра до Сіверського Дінця. Спочатку було заплановано 2 черги загальною довжиною 550 км: перша – до Сіверського Дінця, друга – просто до Донецької області, додатково до каналу Сіверський Донець–Донбас. З одного боку, промислове виробництво вимагало великих об'ємів прісної води: для виплавки сталі, чавуну, виробництва електроенергії тощо; з іншого боку – систематична розробка підземних родовищ (головним чином вугілля) привела до різкого зниження рівня підземних вод.

У зоні будівництва каналу в 1970–1971 роках археологічною експедицією Дніпро–Донбас за безпосереднім керівництвом Д.Я. Телегіна та за участі Єнаківської міської організації УТОПК були здійснені розвідки пам'яток археології, виявлені понад 100 нових давніх поселень різних епох, досліджені перші 14 курганів, які потрапляли в зону будівництва. Матеріали розвідок і розкопок значно доповнили археологічну карту країни; важливим результатом роботи стала відкрита й урятована для науки велика кількість ранньослов'янських поселень [14].

Однією з найбільших новобудовних експедицій у 1971 р. стає Ворошиловградська, яку очолюють М.М. Чердніченко, С.Н. Братченко, Е.С. Шарафутдінова, І.О. Післарій [15]. Роботи велися на території майбутнього будівництва Ворошиловградського сільськогосподарського інституту.

Великі й результативні дослідження в Донбасі проводить у 1972–1981 роках Сіверськодоонецька експедиція під керівництвом С.Н. Братченка, М.І. Гладких, І.О. Післарія, Г.Л. Євдокимова, О.О. Кротової, О.Р. Дубовської [16–19].

Серед багатьох проведених цією експедицією досліджень чільне місце займають найбільш широкомасштабні пам'ятоохоронні роботи біля м. Олександрівська в 1972 р. Археологічні пам'ятки розташовувалися на низькій терасі лівого берега р. Лугані на землях радгоспу «Тепличний», утворюючи компакту групу. Внаслідок запланованого вирівнювання площі поля під меліоративні заходи вони підлягали повному знищенню. Дослідження тривали з 10 червня до 17 вересня, в них взяли участь понад 50 студентів й учнів Луганська, Києва, Ленінграда. В розпорядженні експедиції була колона з 12 бульдозерів і скреперів. Така кількість задіяної важкої техніки спонукала працювати у напруженому режимі. Кургани досліджувалися переважно скреперами, знімалися не тільки насипи, але й ґрунт довкола та природні узвишшя. Площа суцільних досліджень досягла 36 км², що дозволило виявити групи й окремі поховання за межами насипів. Усього були досліджені 250 поховань від доби енеоліту до пізнього середньовіччя. Зокрема, був відкритий унікальний енеолітичний некрополь, поховання якого були перекриті більш пізніми могилами [20].

Обробка отриманих результатів здійснювалася в польових і лабораторних умовах упродовж 1972–1977 років, подальший аналіз і доопрацювання матеріалів тривали аж до 2008 р. [21]. В цій унікальній експедиції в умовах обмеже-

ного фінансування (всього 7 тис. крб) отримали «бойове» наукове хрещення археологи О.Ф. Горелик, О.Р. Смоляк, М.М. Тарасенко, вдосконалювали свої навички І.О. Післарій, Ф.Р. Балонов й інші.

Серед проведених пам'ятоохоронних експедицій хотілося б відзначити деякі спільні дослідження з місцевими музейниками. В 1973 р. окремий загін Сіверськодонецької експедиції та науковці Свердловського краєзнавчого музею разом досліджували поруйновані Гащинські кургани біля с. Бірюкове Свердловського району [22]. Правобережним загоном проведені рятувальні дослідження в зоні будівництва зрошувальних систем у селах Трьохізбенка Слов'яносербського району та Провалля Свердловського району. В с. Трьохізбенка досліджені кургани з похованнями катакомбної та зрубної культур. Кургани в с. Провалля знаходилися вздовж схилів Грушової балки і містили поховання від енеоліту до кіммерійського часу. Також у Грушовій балці було знайдене укріплене поселення зрубної культури із захисними оборонними спорудами з каменю та 4 житла з кам'яними цоколями. Ця експедиція дослідила також 2 середньовічних курганных могильники з 12 курганів.

Улітку 1974 р. Сіверськодонецька експедиція ІА АН УРСР провела пам'ятоохоронні дослідження різночасових пам'яток у зоні великомасштабних новобудов на території Луганського сільськогосподарського інституту в долині р. Лугань, а також у селах Новострільцівка Біловодського району, Окніне Новоайдарського району, Калініно й Провалля Свердловського району, Трьохізбенка Слов'яносербського району. Майстерні з обробки кременю палеолітичного часу були відкриті на р. Уразовій у с. Дьоміноолександрівка Троїцького району Луганської обл. [23]. Вперше на території Донбасу в Провальських степах були знайдені кам'яні огорожі на кочівницькому кургані.

У 1975 р. ця експедиція продовжила роботи на території Луганської області в зонах новобудов у містах Ворошиловграді, Лисичанську, Привілля, Гірську, селах Новотошківське і Піщане Кременського району, Безгінове Новоайдарського району, Мануйлівка Перевальського району, Благівка і Астахове Свердловського району, Довге та Говоруха Слов'яносербського району. Астаховський загін Сіверськодонецької експедиції дослідив великий могильник із 22 курганів, які знаходилися на високому плато правого берегу р. Кріпка – притока Дону (с. Астахове Свердловського району Луганської обл.). Загалом у курганах були досліджені 93 поховання й зафіксовано святилище половецького часу [24].

Говорухівським загоном Сіверськодонецької експедиції в 1976 р. проводилися рятувальні розкопки курганного могильника в с. Говоруха Слов'яносербського району Луганської обл. Досліджені 10 курганів у зоні будівництва Жовтневої зрошувальної системи; було виявлене 101 поховання [25]. На місці знаходження курганної групи виявлене пізньопалеолітичне поселення, культурний шар якого був знайдений під полою одного з курганів. Передільський загін досліджував кургани на лівому березі р. Айдар у с. Передільське Станично-Луганського району; тут були виявлені 16 поховань доби бронзи [26].

Більшість досліджених пам'яток знаходилася на правому березі р. Сіверський Донець у прикордонній зоні лісостепу з кам'янистим степом. У зоні Привільнянської зрошувальної системи були досліджені 13 курганів високою до 3 м. У більшості досліджених курганів основними похованнями були ямні, рідше – катакомбні, зрубні та кочівницькі. Серед знахідок зазначимо бронзову сокиру – першу на той час у області знахідку для катакомбної культури.

У 1976 р. три загони другої Сіверськодонецької експедиції (С.Н. Братченко, І.О. Післарій, Я.П. Гершкович, О.Ф. Горелик та інші) провели дослідження курганів та археологічні розвідки в зонах будівництва зрошувальних систем на півдні Донецької обл. Біля сіл Піщане й Роздольне Старобешівського району були розкопані 6 курганів із кам'яними панцирами та з похованнями зрубного часу в кам'яних ящиках і під закладами. 10 курганів були досліджені науковцями поблизу сіл Комінтернове й Октябрське в Новоазовському районі. На р. Кальміус виявлені декілька верхньопалеолітичних і мезолітичних поселень пізньої бронзи та салтово-маяцької культури. Влітку 1979 р. під час будівництва Суходольської зрошувальної системи біля с. Великий Суходіл Краснодонського району були врятовані від руйнування та досліджені 4 давні кургани.

Донецька експедиція ІА АН УРСР у 1974–1980 роках під керівництвом В.Н. Даниленка, С.Н. Братченка, О.М. Смирнова, Я.П. Гершковича, М.Л. Швецова й інших досліджувала археологічні пам'ятки на території Донецької та Луганської областей у зонах будівництва й спорудження шахт, промислових майданчиків, зрошувальних систем. У цій експедиції набували професійного становлення та збагачували свої знання відомі нині археологи С.М. Санжаров, А.М. Усачук, О.М. Смирнов й інші. Так, у 1974 р. ІА АН УРСР спільно з УТОПК під керівництвом В.М. Даниленка проводилися рятувальні розкопки кургану на місці будівництва промислового майданчика на шахті ім. Бажанова (м. Макіївка) [27].

Широкомасштабні дослідження в 1978 р. на території Донбасу проводила Донецька експедиція, зокрема, були досліджені курганні групи в с. Нижньобараниківка Біловодського району, а також на території Слов'яносербського району в селах Сміле, Пришиб, Знаменка, Сокольники та с. Кріпаки Ворошиловградської області, де були відкриті 147 поховань у 18 курганах. Приазовський загін завершив дослідження 8 курганів у с. Кременівка Володарського району, 3 курганів у м. Жданов (сучасний Маріуполь) [28] та багато інших.

Віянням часу в роки перебудови (друга половина 1990–х років) при ІА АН УРСР з'являються малі підприємства: «Віче» (М.Р. Сагайдак), «Археолог» (В.І. Бідзіля), «Подільський центр охоронних досліджень пам'яток археології, історії та культури» (Ю.М. Бойко) та «Центральна Донецька археологічна експедиція» (Ю.М. Бровендер). Сферою проведення пам'яткоохоронних археологічних досліджень останньої стає територія Луганської та Донецької областей.

Зараз можна впевнено твердити, що більшість археологічного матеріалу, яким оперує сучасна українська історична наука, була отримана саме при про-

веденні пам'яткоохоронних досліджень. Початок 1970-х та 1980-ті роки – час розквіту археологічних робіт на новобудовах. У державі щорічно діяло близько сотні новобудовних експедицій, за їх результатами проводилися загальносоюзні, республіканські, регіональні науково-практичні конференції, друкувалися стислі попередні результати досліджень.

Спочатку археологи бачили в пам'яткоохоронних роботах лише нове джерело фінансування своїх наукових досліджень. Але поступово прийшло розуміння того, що головне – це фізичне збереження археологічних пам'яток. Тому з другої половини 1980-х років головна увага почала приділятися роботі з проектних інститутами з метою зменшити зону будівництва, щоб пам'ятка опинилася поза його межами; змінилися напрям траси майбутніх доріг, аби обійти об'єкти археології. Серед польових археологічних досліджень на перший план виходять повномасштабні превентивні розвідувальні роботи.

Великі новобудови потребували численних пам'яткоохоронних експедицій. ІА АН УРСР спрямовував у Донбас чималі наукові сили. На місці до пам'яткоохоронних новобудовних робіт залучали студентів, учнів технікумів, школярів. Важливе місце в залученні молоді до справи охорони пам'яток історії та культури посідали археологічні гуртки при школах і обласних станціях юних туристів. Саме на базі таких гуртків зародилися Донецька середньовічна археологічна експедиція та Єнакіївська археологічна експедиція «Єврика». Розвиток шкільної археології в Донбасі дозволяв здійснювати нагляд за станом археологічних пам'яток на значно більшій території.

Діяльність Донецької середньовічної археологічної експедиції бере свій початок з роботи археологічного гуртка, який було організовано у 1980 р. на базі Донецької обласної станції юних туристів. Керівництво гуртком взяв на себе співробітник Донецької археологічної експедиції ІА АН УРСР Михайло Львович Швецов.

Під час весняних канікул у 1981 р. відбулася поїздка гуртківців древніми містами Приазов'я (Танаїс, Семикаракор, Маріуполь). Улітку того ж року була проведена перша археологічна експедиція у с. Самойлове Новоазовського району Донецької обл. Роботи фінансувалися за рахунок замовника будівництва зрошувальної системи в охоронній зоні знаходження давньої курганної групи. В експедиції, що працювала 2,5 місяці, взяли участь члени гуртка обласної станції юних туристів – до 30 осіб у три зміни. Результатом досліджень стало відкриття поховань епохи бронзи та середньовіччя. За підсумками робіт Донецьке телебачення створило документальний фільм, а науковці підготували науковий звіт. Результати досліджень були оголошені у науковій доповіді на засіданні сектору Інституту археології Академії наук СРСР у Москві.

З 1982 до 1986 р. Донецька археологічна експедиція, в якій брали участь члени гуртка і школярі міст Дружківки, Горлівки, Слов'янська, Маріуполя, Мар'їнки Донецької обл., здійснювала широку науково-дослідну роботу на території Донбасу. Польові дослідження проводилися у Краснолиманському районі біля с. Іллічівка (Чернецьке озеро) на древньому середньовічному могильнику праболгар Зливки [29–30].

Розкопки поселення Зливки, відкритого наприкінці XIX ст. В.Ф. Спесівцевим поблизу хут. Зливки навпроти слободи Крива Лука, на початку 1980-х років були продовжені М.Л. Швецовим із метою дослідження ґрунтового праболгарського могильника, який руйнувався. Роботи проводилися в тісній співпраці з професором С.О. Плетньовою з Інституту археології АН СРСР та з академіком Димитром Ангеловим та професором Людмилою Дончевою-Петковою з Інституту археології Болгарської академії наук [31].

На території поселення були знайдені унікальні матеріали з історії протоболгар Подінців'я, які були зафіксовані в наукових звітах, а результати дослідження були оприлюднені на наукових міжнародних і всесоюзних конференціях у Болгарії (Софія, Плиска) [32], Росії (Москва, Ленінград) й інших [33–34]. Підсумком вивчення пам'ятки стало включення в історію Південно-Східної України нових даних з історії праболгар, проникнення і поширення християнських вчень на сході України.

У подальших пам'ятоохоронних розвідках у степовій зоні Приазов'я впродовж 1987 р. були відкриті пам'ятки кочового населення, їхні житла, кочовища і поселення. Важливість даних робіт була підтверджена залученням матеріалів із охоронних досліджень школярів у експозиції з історії краю, яка була представлена на Виставці досягнень народного господарства у м. Москві.

У 1988 р. археологічна експедиція обласної станції юних туристів почала проводити рятувальні розкопки поселення поруч сіл Маяки та Донецького Слов'янського району Донецької обл., одночасно набувши статусу Донецької середньовічної археологічної експедиції.

Результатом чотирирічних досліджень цієї експедиції став науковий порятунок згаданої пам'ятки, а також відкриття в Подінців'ї великого й раніше невідомого середньовічного міста золотоординської епохи. До пам'ятки виявили інтерес не тільки вчені України та республік СРСР, але й закордонні науковці. За результатами вивчення пам'ятки були зроблені доповіді на всесоюзних, республіканських конференціях. За запрошенням Комітету ЮНЕСКО «Великий Шовковий шлях» керівник експедиції М.Л. Швецов був включений до складу цього міжнародного комітету як представник від України для виголошення доповіді на пленумі комітету.

У 1986 р. були відкриті, а з 1989 р. в Подінців'ї почали досліджуватися унікальні пам'ятки – поселення Стариця та Богородичне. Отриманий науковий матеріал дозволив унести корективи до історії розселення населення південного сходу Європи в IV–VII ст. Приналежність культових споруд, поселень, господарських будівель населенню т.зв. пеньківської культури не викликає сумнівів – отже, можна говорити про новий етап заселення краю та зміну історичної ситуації в регіоні в епоху Великого переселення народів. Інтерес до відкриття виявили вчені України, Росії, Болгарії, США й Німеччини.

У 1988–1989 роках через загрозу затоплення значної частини археологічної пам'ятки біля с. Маяки Слов'янського району Донецької обл. були проведені рятувальні археологічні розкопки. Було розкрито 81 давнє поховання та виявлене городище з культурним шаром XIII–XIV ст. [35].

З 1988 р., виступаючи представниками від Комітету ЮНЕСКО «Великий Шовковий шлях», члени Донецької середньовічної археологічної експедиції підготували наукові рятівні експедиції у стародавніх містах Середньої Азії (Самарканд, Бухара, Ташкент, Куляб).

Зі зростанням промислових підприємств, спорудженням зрошувальних систем і збільшенням урбанізації м. Єнакієве Донецької обл. виникла гостра необхідність у випереджаючому виявленні й охоронних дослідженнях археологічних пам'яток, які потрапляли під забудову. З цією метою у 1967 р. на базі гуртка юних археологів створюється Єнакіївська археологічна експедиція «Єврика». Так бере початок діяльність на ниві збереження та дослідження археологічної спадщини красназвця Віктора Федоровича Клименка, керівника гуртка юних археологів.

Під його керівництвом юні дослідники-школярі м. Єнакієве понад чверть століття досліджували поселення й кургани на території Луганської, Донецької, Харківської й інших областей. Зусиллями юних археологів були виявлені й урятовані від знищення десятки давніх стоянок кам'яного віку біля населених пунктів Дружне, Розівка, Верхня Кринка, Корсунь та Вільхівка; поселень від доби бронзи до середньовіччя біля сіл Бондарівка, Камішатка, Дружний.

Експедицією «Єврика» проводилися археологічні розвідки, насамперед, поблизу м. Єнакієве та на території прилеглих Ясинуватського та Шахтарського районів у басейні річок Вільховатка, Булавин, Корсунка, Садки та Кринка. В ході розвідок виявлені 16 давніх стоянок і поселень [36].

У 1975–1985 роках були здійснені численні розкопки курганів і поселень у басейні Сіверського Дінця в м. Лисичанськ Луганської обл., поблизу сіл Андріївка, Вай-Стародубівка, Артема Слов'янського району та с. Старий Караван Краснолиманського району Донецької обл., м. Балаклея, сіл Борщівка, Вербівка, Довгалівка, Пришиб Балаклеївського району та біля сіл Боровське, Волоська Балаклея, Мостове Шевченківського району Харківської обл. Загалом силами експедиції були досліджені 20 могильників із 36 курганів, виявлені 184 поховання [37].

З 1986 р. до початку 1990-х років експедиція «Єврика» дослідила 43 кургани біля сіл Орловське, Новоандріївка, Ровнопіль, Рибінське, Валер'янівка, Єгорівка, Іванівка, Лісне та на території Приморського району м. Маріуполь, де виявлене 121 поховання різних епох [38].

Пам'яткоохоронна діяльність Єнакіївської археологічної експедиції «Єврика» внесла свою частку до становлення системи охорони археологічної спадщини регіону. Дослідженням об'єктів археологічної спадщини рідного краю вона мала позитивний вплив на виховання патріотизму серед школярів, значно поповнила археологічні колекції міських і обласних музеїв Донбасу цінними знахідками.

Існували й негативні риси залучення до пам'яткоохоронних робіт вихованців палаців піонерів і школярів. Проводячи літній польовий сезон у археологічних експедиціях на Сіверському Дінці, поповнивши археологічними

знахідками сільські шкільні музеї, науковими звітами – архіви, а фінансовими звітами – бухгалтерії, археологи-початківці не доводили дослідження до кінцевого результату – публікації результатів польових досліджень. Багато археологічних знахідок було розпорошено шкільними музеями, згодом більшість їх просто зникали. Простежується недостатнє розуміння зібраного матеріалу, а звідси – його нецінування. Очевидний висновок, що кількість археологічних експедицій зростає, а кількість публікацій зменшується, штучно знижуючи розвиток археологічної й історичної науки, а також поінформованість результатами досліджень наукової громадськості.

Отже, можемо констатувати, що з 1945 р. до початку 1970-х років археологічні дослідження мали переважно академічний дослідницький характер, їхньою метою було виявлення та дослідження пам'яток археології. Характерною рисою цих робіт було те, що експедиції спеціально організовувалися в кожному конкретному випадку і нерідко – в результаті наполегливості окремих археологів. Стійкої планомірної системи охоронних археологічних робіт ще створено не було.

З розвитком економіки, ростом меліоративного, сільськогосподарського та промислового будівництва стає більше територій, які потребують нагального дослідження розташованих на них пам'яток археології, що призвело до створення рятівної «курганної» археології, зростання кількості пам'ятоохоронних експедицій. За відносно короткий термін була досліджена велика кількість археологічних об'єктів, у т.ч. таких, які в подальшому стали еталонними для своїх епох у світовій науці. Матеріали багатьох новобудовних експедицій того часу опрацьовуються і понині.

1. Баран В.Д., Беляева С.О., Блажевич Н.Н. та інші. 60 років Інституту археології НАН України. – К., 1994. – 138 с.

2. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (далі – НА ІА НАН України), ф. д., оп. 1, спр. 63, арк. 1–45. Отчет о научной и научно-организационной деятельности института за 1948 год.

3. Одишова С.М. Розвідка археологічних пам'яток на Сіверському Дінці в 1948 році // Археологічні пам'ятки УРСР. – К. – 1952. – Т. IV. – С. 158–161.

4. НА ІА НАН України, ф. д., оп. 1, спр. 101, арк. 1–4. Отчет об археологических экспедициях института за 1950 г.

5. Там само, спр. 109, арк. 1–13. Отчет о работе Среднедонечской экспедиции за 1950 г.

6. Там само, спр. 111, арк. 1–3. Отчет о работе экспедиции Амвросиевского палеолитического отряда за 1950 г.

7. Там само, спр. 97, арк. 1–32. Отчет о научной и научно-организационной деятельности Института археологии АН УССР за 1950 г.

8. Там само, спр. 143, арк. 1–6. Справки о проведенных экспедициях Института археологии АН УССР за 1951 г.

9. Ветштейн П.І. Розкопки двох курганів біля Ворошиловграда // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1956. – Т. VI – С. 90–91.

10. НА ІА НАН України, ф. е., 1951/17. Ветштейн П.І. Отчет о раскопках двух курганов возле Ворошиловграда в 1951 г.

11. Там само, ф. д., оп. 1, спр. 658, арк. 31–50. Протокол засідання Вченої ради ІА АН УРСР № 4 від 05.04.1968 р. «Про затвердження заходів Інституту археології АН УРСР по виконанню постанови Президії та парткомку АН УРСР від 19 лютого 1968 р. № 76 «Про Інститут археології АН УРСР».
12. *Телегин Д.Я., Коляда Ю.Б.* Об основных направлениях работы областных секций памятников археологии Украинского общества охраны памятников истории и культуры // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца: тез. докладов обл. науч.-практ. конф., (Луганск, ноябрь 1990 г.). – Луганск, 1990. – С. 9–11.
13. *Конча С.В., Титова О.М.* Людина творчого пошуку (до 85-річчя Д.Я. Телегіна) // Кам'яна доба України. – К., 2005. – Вип. 7. – С. 6–10.
14. НА ІА НАН України, ф. д., оп. 1, спр. 752, арк. 1–3. *Телегин Д.Я., Беляев А.С.* Інформація о раскопках курганов на трассе канала Днепр-Донбасс 15 сентября 1971 г.
15. Там само, ф. е. 1971/31. *Чередииченко Н.Н., Братченко С.Н., Шарафутдинова Э.С.* Отчет Ворошиловградской экспедиции за 1971 год.
16. Там само, ф. е. 1973/9. *Гладких М.И., Писларий И.А., Кротова А.А.* Отчет Северскодонецкой экспедиции за 1973 г.
17. Там само, ф. е. 1975/1. *Писларий И.А., Братченко С.Н., Зельдина В.Я., Смирнов А.М.* Отчет Северскодонецкой экспедиции за 1975 г.
18. Там само, ф. е. 1977/13. *Писларий И.А., Дубовская О.Р., Смирнов А.М.* Отчет Северскодонецкой экспедиции за 1977 г.
19. Там само, ф. е. 1978/14. *Писларий И.А., Дубовская О.Р., Смирнов А.М.* Отчет Северскодонецкой экспедиции за 1978 г.
20. Там само, ф. е. 1972/33. *Братченко С.Н.* Звіт Сіверськкодонецької експедиції біля м. Олександрівськ за 1972 рік.
21. *Братченко С.Н.* Олександрівські могили-кургани в долині Лугани // Матеріали та дослідження з археології Східної України: зб. наук. праць (під ред. С.М. Сан жарова). – Луганськ, 2008. – Вип. 8. – С. 134–217.
22. *Балонов Ф.Р.* Раскопки Гашинских курганов // Археологические открытия (далі – АО) – 1973. – М., 1974. – С. 244–245.
23. НА ІА НАН України, ф. е. 1974/13. *Гладких М.И., Писларий И.А., Кротова А.А.* Отчет о работах Северскодонецкой новостроечной экспедиции в 1974 г. [Ворошиловград, ВСХИ, Окнино, Трехизбенка, Заречное].
24. Там само, ф. е. 1975/50. *Евдокимов Г.Л., Симоненко А.В., Загребельный А.Н.* Отчет о раскопках курганов у с. Астахово Свердловского района Ворошиловградской области.
25. *Кротова А.А., Зельдина В.Я., Самойленко В.Г.* Исследования на реке Лугани // АО – 1976. – М., 1977. – С. 315–316.
26. *Писларий И.А., Братченко С.Н., Кротова А.А. и др.* Исследования в бассейне среднего течения Северского Донца Лугани // АО – 1976. – М., 1977. – С. 355.
27. НА ІА НАН України, ф. е. 1974/15. *Даниленко В.Н., Гершкович Я.П., Гусар В.В.* Отчет о работе Донецкой постоянной экспедиции и разведках Приазовской экспедиции ИА АН УССР за 1974 г.
28. Там само, ф. е. 1978/1. *Братченко С.Н., Гершкович Я.П., Кульбака В.К.* Отчет Донецкой экспедиции за 1978 год.
29. *Швецов М.Л.* Работы на Зливкинском могильнике // АО – 1982. – М. – 1983. – С. 241–242.
30. НА ІА НАН України, ф. е. 1984/102. *Швецов М.Л., Цимиданов В.В.* Отчет Зливкинской экспедиции за 1984 г.
31. Там само, ф. е. 1956/16. *Плетнева С.А.* Отчет о работе Северо-донецкого отряда советско-болгарской экспедиции в 1956 году.

32. Швецов М.Л. Могильник «Зливки» // Проблемы на прабългарската история и култура. – София-Шумен, 1991. – Вып. 2. – С. 109–123.
33. Швецов М.Л. Могильники Зливкинского типа // Материалы конференции, посвященной 100-летию деятельности В.А. Городцова: сб. науч. работ. – М. – 2003. – С. 126–128.
34. Швецов М.Л. Новые данные о протоболгарах // Материалы конференции, посвященной 1300-летию Болгарии: сб. науч. работ. – Донецк, 1981. – С. 16.
35. Кравченко Е.С., Шведов М.Л. Охоронні дослідження пам'ятки біля с. Маяки на Донеччині // Охорона та дослідження пам'яток археології на Україні. – Вінниця, 1990. – С. 45–46.
36. НА ІА НАН України, ф. е. 1969/39. Клименко В.Ф. Отчет об исследовании курганов близ города Енакиево за 1969 год.
37. Клименко В.Ф. Курганные древности Северского Донца. – Енакиево, 1997. – 320 с.
38. Клименко В.Ф. Курганы юга Донетчины. – Енакиево, 1998. – 220 с.

Прынь А.В. Спасательные археологические экспедиции Института археологии УССР на промышленных новостройках и объектах мелиорации в Донбассе в 1945–1991 гг.

Статья посвященная истории создания и деятельность крупных охранных новостроечных экспедиций Института археологии Академии наук УССР на территории Донецкой и Луганской областей.

Ключевые слова: Институт археологии АН УССР, Северскодонецкая экспедиция, Донецкая экспедиция, отдел полевых исследований на новостройках, Украинское общество охраны памятников истории и культуры, археологические памятники.

Pryn' O.V. The rescue archaeological expeditions of Institute of archaeology of Academy of Sciences of Ukrainian Soviet Socialistic Republic on industrial new buildings and objects of land-reclamation in Donbass in 1945–1991.

The article is dedicated to history of creation and activity of large guard new buildings expeditions of Institute of archaeology of Academy of Sciences of Ukrainian Soviet Socialistic Republic on territory of the Donetsk and Lugansk region.

Key words: Institute of archaeology of Academy of Sciences of USSR, Sivers'kodnets'ka expedition, Donets'k expedition, department of the field researches on new buildings, Ukrainian society of protection of monuments of history and culture, archaeological heritage.

Н.М. РУДИКА

Критерії оцінки нерухомих пам'яток археології

У статті висвітлюються питання, що стосуються розробки критеріїв оцінки нерухомих пам'яток археології, як один із кроків для збереження історико-культурного надбання. Зазначена тематика є наразі актуальною, адже можна констатувати, що у випадках, коли завдається шкода пам'яткам археології, виникає проблема з визначенням матеріальних збитків. Пропонуються можливі варіанти методики визначення вартості пам'ятки на документальному рівні.